

Papp Klára

Vallási sérelmek Debrecenben a 18. században*

Uram! Ez szívünknek szörnyű keserűsége,
 Hogy nem pogány nemzet hitünknek ellensége,
 Kikkel Istent félünk s egy királyt tisztelünk
 Azok vagynak ellenünk.
 (Szathmári Paksi István)¹

A Habsburgok egyházpolitikáját értékelve Barta János a következőképpen fogalmazott² egy, a katolikusok debreceni visszatelepülésének évfordulóján rendezett konferencián: „A Habsburgoknak Magyarországon végül – több európai országgal ellentétben – nem sikerült olyan nemzeti egyházat kiépíteniük, mint amilyen Angliában, a német fejedelemségekben vagy a skandináv államokban működött. Ugyanakkor a katolikus egyháznak sem sikerült hegemoniáját biztosítani (ellentétben Spanyolországgal vagy Lengyelországgal), sem a 18. század elején, sem annak a második felében.³... A 18. század végén az országban katolikus többséget legfeljebb a görög katolikusok beszámításával feltételezhetünk. A század végén a Magyar Korona országainak 10 millió lakosából még mindig kevesebb, mint fele, 49% volt latin szertartású katolikus (magyarok, horvátok, szlovákok, szlovének, németek), és 6% a görög katolikus (elsősorban ruszinok, kevés román). A többiek megoszlása: 14% református (magyarok), 9% evangélikus (németek, szlovákok, magyarok), 21% ortodox (szerbek, románok) és 1% zsidó vallású.”⁴

Debrecen – mintegy másfél évszázadig működő protestáns irányítás után – a szabad királyi városi cím megszerzésével (1693) került abba a helyzetbe, hogy a katolikus egyházzal és annak vezetőivel kapcsolatba lépjen, s azokkal konfliktusai legyenek. A város a kora újkorban, a közeli Váraddal együtt a kálvini hitelvek követőjévé vált. Méliusz Juhász Péter 1561. évi, a váradi zsinaton történt szuperintendenssé választását követően a város a református felekezet meghatározó központjává vált: itt született a Debrecen-Egervölgyi hitvallás, itt fogadták el a II. helvét hitvallást 1567-ben, s itt jött létre az evangélikus Huszár Gál nyomdájára alapozva a városi – immár több mint 450 éves – nyomda, s működött sikeresen a református kollégium.

Az Oszmán Birodalom elleni háború közben, az Erdélyi Fejedelemség gyengülését érzékelve, 1688-ban a nemesség Bihar vármegye számára Lipót császártól kért és kapott főispánt **Benkovich Ágoston** váradi püspök személyében. A döntés oka az volt, hogy a

* A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. (A *Reformáció Közép- és Délkelet-Európában* c. konferencián (Eperjes, 2017. december 4–7.) elhangzott előadás írott változata.)

¹ Szathmári Paksi István (1719–1791) *Sion siralma, avagy a Magyarországon lévő és sinlő, helvetica confessióhoz köttetett ekkleziáinak alázatos és bizodalmas instántziája...* (1751/1875) című versének első négy sora. (Debrecen, 1751.) kiad. Révész Imre, MPEIF, 6. (1875) 4. sz. 183–196. A következő jellemzés maradt fenn róla: „Volt ez nem nagy természetű, de igen bathatos szavú, ékessen szóló, nyájjas természetű, tanítványt szerető, azokkal társalkodó, de azomban tekintetett tartani tudó, kinyílt szívű, nagy tudományú, jó Ember, jó Tanító, híres Prédikátor, könnyű Poéta, kit Tanítványi valamint szerettek, úgy féltek is tőle, s becsülték is egész életében.” Tóth 1812. 195.

² Ifj. Barta 2015. 48–49.

³ Molnár 2000. 210.

⁴ Uo. 315.

vármegye a török elleni háború közben Erdély helyett a Magyar Királysághoz kívánt csatlakozni. Az udvar szándékainak és az elkészült berendezkedési tervezeteknek megfelelően – különös tekintettel az 1688-tól ismertté vált, Kollonich Lipót vezette udvari bizottság által elkészített „Einrichtungswerk...” elképzeléseire, amelyben az egyházzal szülő terjedelmes fejezetben a katolikus egyház pozícióinak megerősítését javasolták –1694-ben sor került a váradi katolikus püspökség és a váradi káptalan birtokainak visszaadására, az uradalmak újjászervezésére, amely kezdetét jelentette a katolikusság regionális pozíciói megerősödésének.

Benkovich már 1693-ban ragaszkodott ahhoz, hogy a debreceniek kertjeik terményei után fizessenek **dézmát a püspöknek, azaz ismerjék el a katolikus püspöknek járó tized szedésének jogát területükön**. A dézsaszedési igény a kertek terményein kívül a debreceniek földjeire is vonatkozott, pl. a Rhédei-féle szentimrei dézmát 1703-ban II. Rákóczi Ferenc adta vissza a kollégiumnak, előírva, hogy a helybeliek a tőlük járó dézmát „*az említett Collégium számára kiadni semmiképpen el ne mulassák*”, de 1711 után a nevezett bordézmára ismét érvényesült a püspökség tizedszedési joga.⁵

Amikor az 1712–1715. évi országgyűlésen a rendek a város címének becikkelyezéséről vitáztak, a váradi káptalan követe és Csáky Imre váradi püspök is előfeltételnek tekintette, hogy a város követeinek befogadása az országgyűlésre csak **a katolikusok beköltözése engedélyezésének kötelezettsége és a katolikus egyház intézményeinek – a templom és iskola építése és működtetése –** esetén legyen lehetséges. A város kénytelen volt a feltételekbe beleegyezni, s a megszületett törvénycikk így ismerte el a királyi döntést és az országgyűlési szerepvállalás lehetőségét. Ezért az 1715. április 25-én megjelent 108. törvénycikk a város vezetése és református lakossága számára vallási tekintetben nem a megnyugvást hozó kompromisszumot, hanem újabb és újabb konfliktusok keletkezését jelentette.

Már 1716 szeptemberében sor került a templom helyének kijelölésére a mai Szent Anna és Varga utcák kereszteződésében, s ekkor nevezte ki a váradi püspök az első plébánost Keczer István személyében, aki a számára biztosított két házban megkezdte működését: a vidékről beérkező katolikus híveknek a házak egyikében misét tartott. (Ekkor Debrecenben az egy harmincadoson kívül nem volt egyetlen katolikus lakos sem.) Szolponyai Elek piarista szerzetes megérkezése után, aki a hitélet irányítását is magára vállalta, az iskola megszervezése is megindult (22 tanulóval).⁶ Csáky Imre püspök tevékenysége és hatékony támogatása (főleg 1719-től) nyomán a templomépítést és az iskola irányítását a piaristák vették át (1721-től). A katolikus templom 1746-ra felépült, s Csáky Miklós váradi püspök által felszentelésre került.

Az 1715. évi 108. törvénycikk a ferencesek befogadását írta elő, hiszen ők távoztak innen 1552-ben. 1716-ban a rend képviselői kérték is a visszatelepülés lehetőségét, a város azonban a Miklós utca végén, a város kapuja mellett jelölte ki működésükhöz a helyet, s nem az eredeti kolostor helyén, a város központjában lévő Csapó utca elején.⁷

⁵ TtREL II.22.a 13. Idézi Barcza (szerk.) 1988. 72. 29. lábjegyzete <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=4>

⁶ A piarista iskola tanulóinak létszáma a nemesi (Koháry) konviktus működése nyomán 1736–1737-ben 103-ra emelkedett, ám II. József idején ennek megszüntetésekor 38-ra csökkent. Liszt-Sümeghy (szerk.) 1930. 47.

⁷ Uo. 17. és 19.

Amikor a várad püspök engedélyezte egyházmegyéjében a jezsuita missziók tevékenységét, először 1730-ban érkeztek el Debrecenbe. Természetes, hogy a város vezetése újabb beavatkozásnak, sérelemnek tekintette az engedély megadását, s igyekezett a jezsuiták tevékenységének hatását csökkenteni. A debreceni piaristák historia domusában másolatban fennmaradt Kébell Mihály várad vikárius levele, amely a piarista rendháztól a jezsuita misszionáriusok befogadását és munkájának támogatását kérte.⁸ A két szerzetes a szokásokkal ellentétben körmenetet nem tartott. A katolikus templomi szertartáson ugyan kb. 100 katolikus részt vett, ezek között azonban egyetlen református debreceni sem jelenhetett meg, mert „a magisztrátus szigorú tizenkét forintos büntetést szabott ki azokra a protestánsokra, akik elmennek meghallgatni a prédikációkat, vagy megjelennek a misszió bármelyik részén.”⁹

1753-ban, a Forgách Pál püspöksége idején tartott eseményen a debreceni városvezetés sokkal kisebb ellenállást tanúsított, miután a jezsuiták bemutatták a főbírónak a királynő 1744-ben keltezett, s a missziók tartását engedélyező oklevelét. A tanács tagjai közül hatan részt vettek az eseményen, de ott voltak néhányan a református kollégium diákjai közül is, akiket a tóga viseletének hiánya miatt a kollégium törvényszéke elé citáltak. A misszió működésének eredményeként megtért „nyolc kálvinista, egy lutheránus és egy apostata katolizált”.¹⁰ A jezsuiták a kezdeti sikereken felbuzdulva 1755-ben tettek egy sikertelen kísérletet debreceni missziós ház létrehozására is. Száraz Orsolya kutatásai derítették ki, hogy a tarcali plébános debreceni ingatlanának megszerzésével szerették volna céljukat elérni. Kucsma Ferenc egri kanonok azonban hiába írta meg a főbírónak, hogy kifizeti a hitelezőket, s kérvényt kívánnak benyújtani az udvarhoz a missziós ház létesítésére, azt a város, élve elővásárlási jogával, megakadályozta.¹¹

A Szent Anna templom felépülése – amely az 1732-ben elhunyt Csáky püspök temetkezési helye is¹² – nem jelentette egyértelműen és hamarosan a katolikus hívek számának növekedését is. A katolikus népesség létszáma a templomépítés és a missziók hatására sem növekedett jelentős mértékben, amely a város vezetésének intézkedéseiben is mutatott. A század közepéig a katolikus sérelmek jól tükrözték ezen intézkedések jellegét: a magisztrátus a betelepülni kívánó katolikusoknak házvásárlást nem engedélyezett, s nem adta meg a polgárjogot sem, a mestereket nem vette fel a céhekbe, nem adott támogatást a városban létrejött katolikus iskoláknak.

A piarista iskola növendékeinek száma csak a vidékről érdeklődő, tanulni vágyó nemesekkel emelkedett. 1729 áprilisában Csáky érsek személyes kérésére Károlyi Sándor tért be „Debreczenben páter piaristákhoz ő kegyelmekhez”,¹³ de a főúr levelezése szerint nem véletlenül, nem csupán „szent misének hallgatására”, hanem közbenjáróként. Amikor 1725. október 3-án Koháry István alapítványt tett a debreceni nemesi convictus céljaira, nem gondolta, hogy több évig húzódó viszályt alapoz meg a város és a piarista rend között.

⁸ Száraz 2015. 56.

⁹ A háztörténet leírása szerint közli Uo. 57.

¹⁰ Uo. 63., valamint TtREL II.10.a 4. k. 590. (1753. szeptember 29-i ülés)

¹¹ Uo. és MNL HBML XV.26.3.

¹² 1733. augusztus 28-án, halálának első évfordulóján temették a püspököt díszes szertartás közepette az épülő templom kriptájába. A család felső-magyarországi ismertségére tekintettel számtalan felvidéki arisztokrata, s Károlyi Sándor stb. jelenlétében, az új püspök, Luzsénszky István gyászmiséje után került sor a koporsó elhelyezésére. Málnási 1933. 291–292.

¹³ Károlyi 1865. 293.

A rend ugyanis megvette a Váry József-féle ingatlant, amit a város nem ismert el, s 1726 októberében Csáky Imre is arra figyelmeztette a rend élén álló Szlopnyai Elek atyát, hogy „nem kívánatos konfliktusokhoz” vezethet, ha a reformátusok Kollégiumához közel kapnak a katolikus ifjak elhelyezést.¹⁴ Az érsek bizonyosan tanácsot kért az esetről Károlyitól, mert az már 1728. március 18-án azt írta neki, hogy olyan döntést kellene hozni, ami nem jelent fogatkozást a rend tagjainak, de ugyanakkor „debreceni uraimék meg ne szomoríttatnának ... jobb és dicséretesebb is az jó egyezésben való alkuvás és csendes harmóniában való megmaradás, mintsem gyűlötségben való lakás, kit is maga Eminentiád bölcsen méltóztatik által nézni és helyesnek kegyelmesen ismerni.”¹⁵ Az április 19-i levél szerint a látogatás célja a város és a piaristák közötti megegyezés létrehozása volt a convictus helyének eldöntésében. A piaristák a residentiát továbbra is a piaci funduson szerették volna, mondván, hogy az a „város közepén esik”, a másik telek viszont a templomhoz van közelebb.¹⁶ Károlyi nem osztotta a piaristák véleményét, hogy ez utóbbi sáros helyen volna, mivel „egy utca sincsen az egész városon oly száraz, mint az ő kegyelmeké”, s távol sincsen, hiszen egy utcányi a távolság. Inkább tartotta elfogadhatónak a bíró szempontját, hogy az első elképzelés a nemes város többségének „nagy kedvetlenségére és izetlenségére vagyon”,¹⁷ vagyis nem támogatandó, ellenben a második megvalósítható.

A város református népessége a beiktatást tárgyaló 1712–1715. évi országgyűlés után több sérelmes megkülönböztetést tapasztalt. Előbb a Leydenben nyomtatott, Komáromi Csipkés György által készített bibliafordítást foglalták le, amelynek példányai elkallódtak. Miután az udvar betiltotta a protestáns könyvek behozatalát az országba, 1763-ban a debreceniek által Hollandiában kinyomtatott Bibliát elkobozták és elégették.¹⁸

A század közepére a helyi katolikus követelések mellé egyértelmű uralkodónői elvárások, sőt határozott rendeletek járultak. Mária Terézia már 1750-ben megtiltotta, hogy „az uralkodói mandátum megérkezete előtt a restaurációt megtartsák.” Az uralkodónő 1751. december 16-ai dekrétuma már nem engedélyezte az egyház, a kollégium és a nyomda közpénzből való finanszírozását, azaz az eddig egyértelműen együtt munkálkodó városi és református egyházi vezetés különválását idézte elő.¹⁹

1751 után a bécsi udvar korlátozta a kollégiumok diákjainak külföldi egyetemekre utazását, s tiltotta a legációt, a szupplikációt is.²⁰ A város ennek ellenére igyekezett támogatni a külföldi tanulmányokra utazó diákokat, bár voltak olyan időszakok – pl. a

¹⁴ Koháry adománya 23 600 forintot jelentett. Csáky is felvetette, hogy a piacon lévő ház távol esik a piarista rendháztól. Takács (szerk.) 2015. 38.

¹⁵ Károlyi 1728. március 18-án, Pozsonyból küldött levele. Károlyi-levelek, Fasc. VII. No. 320. 58.

¹⁶ 1727. április 25-én a Szent Anna utcán, a templom melletti telket is megvették Székely Szabó Ferencről. Takács (szerk.) 2015. 38.

¹⁷ Károlyi 1728. április 19-én, Budáról küldött levele. Károlyi-levelek, Fasc. VII. No. 320. 59. Mivel a piaristák nem engedtek, Károlyi azt javasolta Csákynek, hogy Bécsben meglátogassa, s akkor beszéljék meg, mit célszerű és lehet tenni. A találkozó valószínűleg megtörtént, a probléma a továbbiakban nem szerepelt a két főúr levelezésében. Csáky Imre 1732-ben járt ismét a városban, nem sokkal halála előtt.

¹⁸ DmRERL B10-3

¹⁹ Ugyancsak előírta, hogy a nagyobb tanács élén álló népszószóló (tribunus plebis) nem lehet a tanácsból való, valamint a tanács tagjai nem, csak a hites közösség (66 fő) tagja tölthet be gazdálkodási feladatokat. Ezzel megnövelte a nagyobb tanács szerepét és önállóságát, s a népszószólót a tanács potenciális tagjává tette. A tanács eredetileg 12 esküdtest jelentett, de a népszószóló is visszatért a tanácsba. Lásd Balogh 1981. 160–163. Az uralkodónő rendelete az ország valamennyi református többségű települését egyaránt sújtotta, s a különválást eredményezte.

²⁰ Rácz 2000. 91–92.

hétéves háború időszaka –, amikor a Habsburg udvar még engedéllyel sem engedett külföldre senkit. Debrecen jeles személyiségei közül holland és svájci egyetemeken tanult Maróthy György, Hatvani István, Weszprémi István, Domokos Márton és fia, Lajos, angol egyetemeken is megfordult Weszprémi, Sinai Miklós.²¹

A város vezetői a céheket ért sérelmek miatt is kérelmeket fogalmaztak meg. 1761. október 14-én pl. azt kérelmezték, hogy az uralkodónő ne csatoljon a megerősített privilégiumokhoz a céhtagok vallásával ellenkező záradékot. A kötelezettség azt írta elő a református kézműveseknek, hogy vegyenek részt a katolikus szertartásokon.²²

A város református népessége a választáson esett sérelemnek érzékelte azokat a követeléseket, amelyek a tanácson belül is a katolikusok arányának növelésére vonatkoztak. Baranyi Mihály 1731. január 20-ai Ráday Pálhoz írott leveléből tudjuk meg például, hogy Debrecen az uralkodóhoz akart folyamodni, mert január 14-én a városba érkezett a királyi komisszárius, báró Sztáray Imre, aki „*A szenátorok közé az ő jelöltjét akarja behozni, fenyegetőzik.*”²³

1755-ben két megüresült szenátusi helyre és a külső tanácsba is egy helyre kijelölés (nem választás) alapján vettek be három katolikus személyt. A kijelölés 1768-ban és 1769-ben is megismétlődött. 1774-ben már 6 katolikus szenátor volt, akiket nem választottak, hanem kineveztek.²⁴ A város ellenkezése az uralkodói akarattal megmaradt, hiszen a katolikusok kivételével a városvezetők nem tették le a dekretális esküt, és nem mentek el a katolikus templomba a választás után. Az újabb követelések miatt (katolikus polgármester megválasztása, katolikus kórház és szegényház építése, a vagyontalan árvák katolikus szellemű nevelésének kötelezettsége) a református felekezetű szenátorok és választott hites közösségi tagok a helytartótanácsához, a kamarához és a kancelláriához fordultak. A folyamat sorsa az ellentétek komolyságát mutatja. Az uralkodónő „*az engedetlenség jelének, mintsem megfontolásra érdemesnek*” tekintette a felvetések nagy részét, s a katolikus szenátorok számának növekedését – egyébként valószínűleg teljesen logikusan – olyan kérdésnek látta, amely választás útján nem lett volna megoldható. 1775-ben azonban az újjáválasztott főbíró, Domokos Lajos mellett az uralkodói akaratnak megfelelően polgármesterré választották a város postamesterét, a korábbi katolikus szenátort, Fáy Jánost. Az előírással szemben azonban nem ment az egész tanács a katolikus templomba esküt tenni, hanem a reformátusok a hagyomány szerint a városházán tették le esküjüket, csak a katolikus polgármester a katolikus tanácstagokkal vonult a Szent Anna templomba.²⁵ A sérelmesnek tekintett intézkedések között a választott közösség hat katolikussal való kiterjesztése is ott szerepelt, ami a katolikus népesség alacsony száma miatt teljes mértékben érthető. (Kováts Zoltán demográfiai számításai szerint Debrecen 1770–1779 közötti népessége kb. 27–29 ezer fő, amelynek 3,3–3,4%-a volt katolikus.²⁶) A kialakult helyzet jól mutatja a város református vezetőinek dilemmá-

²¹ Barcza (szerk.) 1988. 82–83.

²² DmRERL B10-3, B10-4

²³ DmRERL C/64-4c2-1. 32. sz. levél, Baranyi Mihály levele 1731. január 20.

²⁴ Balogh 1981. 163–172. Az 1775. évi tisztújításkor ismét kimondta az uralkodónő, hogy a hat katolikus kinevezett legyen.

²⁵ Kazai Sámuel patikus református létére a katolikus templomba ment, amiért kortársai megvetése kísérte. Az udvar a váradi káptalantól hamarosan értesült a Debrecenben történekről, de nem történt ellenintézkedés. Balogh 1981. 173. A polgármester a főbíró mellé helyezett vezetőként az udvar előírásai szerint a pénzügy és az igazgatás vezetője, s kettejük közül az egyik katolikus voltát írták elő. Uo. 172.

²⁶ Kováts 1981. 32. és 45.

ját, s azt is, hogy az udvar gyakorlatilag megelégedett a követeléseinek nyomán megszületett eredménnyel. A két vezető közül az egyik katolikusok közül választása ugyanis már eleve garantálta, hogy a város a továbbiakban nem nyilváníthat véleményt úgy, mintha csak a reformátusokat képviselné.

Az 1778. évi tisztújítás azonban egyértelműen mutatta, hogy csak látszatengedményről volt szó, a két tisztségviselő helyet cserélt, s így Fáy János az igazságszolgáltatás, Domokos Lajos²⁷ pedig a közigazgatás és a pénzügyek vezetője lett, de az egész tanácsnak a katolikus templomban kellett esküt tennie. A kortárs naplóiőr szerint „*Lőn ezen dolog a külső és belső előjáróknak és az egész népnek kicsintől fogva nagyig való hallatos keserves szokásokkal és könnybullatásokkal, látván Debrecennek részünkről való régi szép szabadságoknak és ecclesiáinknak utolsó romlását és végső pusztulását.*”²⁸

II. József uralkodásának első évei bizakodással töltötték el a reformátusokat. Ezért már 1781. február 28-án közös beadványt írtak az „*ágostai és helvét hitelhű kuratorok és superintendensek*”, hogy köszönetet mondjanak a türelmi rendelet kiadásáért, s azzal a bécsi és linzi békén alapuló protestáns előjogok érvényesítéséért. Természetesen az uralkodótól a protestánsok jogainak érvényesítése előtt álló akadályok elhárítását kérték.²⁹ A türelmi rendelet eltörölte a dekretális esküt, lehetővé tette a vallás szabad és nyilvános gyakorlatát, a templomok építését, s a protestáns közösségek vallásfelügyeleti jogát a szuperintendensek kezébe adta. A köszönet annak a felszabadulásnak szólt, ami szabadon megélhetővé tette a református és evangélikus közösségek mindennapjait.

1782-ben az ágostai hitvallásuk az uralkodó iskolaügyben hozott rendeletének alapos megtárgyalása miatt kértek egy év haladékot a válasz megfogalmazására, hogy ez alatt az idő alatt az egyház fórumain alakíthassanak ki véleményt. Egyúttal a protestánsok számára egyházi zsinatok tartását is engedélyezni akarták, aminek oka abban keresendő, hogy a katolikus egyházi személyek – Debrecen esetében a váradi káptalan tagjai – több alkalommal is azzal vádolták meg őket, hogy az uralkodó ellen szervezkednek, illetve a város ügyeit tárgyalják az egyház összejevetelein.³⁰

A Helytartótanács 1782. március 1-jére Pozsonyba hívta az új tanulmányi renddel foglalkozó tanácskozássra a kollégium küldötteit, de Károlyi Antal gróf is megbízott küldésére szólította fel Pozsonyba a debreceni reformátusokat.³¹ Az utóbbi megbízott feltehetően Domokos Lajos lehetett, mivel egy, a tanulmányi bizottsághoz küldött levelében arról tudósított, hogy nem tud idejében Pozsonyba érkezni.

A pozsonyi bizottsági ülést végül 1782. május 9-én tartották meg. A fennmaradt jegyzőkönyv szerint az uralkodó beleegyezett a két felekezet kérelmének megfelelően az egy éves halasztásba, s kiosztatta azokat az új tankönyveket is, amelyekre a véleményeket Prónay Gábor elnöknek kellett megadniuk.³² A május 14-kei ülésen az iskolák álla-

²⁷ Domokos Lajos sógora Rhédey Ferenc consiliárius is fontos szerepet játszott a szuperintendenciában, ő volt a főcurátor. Benedek Mihály volt a generális nótárius, Hunyadi Ferenc a szuperintendens. Hunyadi Ferenc haláláról tudósít Rhédey levelezése Domokos Lajossal 1795. július 11., Piskolt. TtREL I.8. Vegyes levelek. Rhédey Ferenc, 58. sz. levél.

²⁸ Balogh 1981. 175.

²⁹ DmRERL B10-6

³⁰ Uo.

³¹ Uo. B10-5

³² Uo. Az evangélikus Prónay Gábort (1748–1811) László nevű testvérével együtt Mária Terézia emelte báróvá, aki II. József idején a pozsonyi iskolakerület vezetője, főigazgatója, 1787-ben Bars, majd Gömör

potáról is észrevételek összegyűjtését határozták el, amit a reformátusoknak Vay Istvánhoz kellett eljuttatni. A küldöttek megfogalmazták a jogot, hogy az iskolaigazgatókat a felekezetek nevezhessék ki, kifejezték igényüket a külföldi könyvek behozatalára, a nyomda működésére, s hogy a nyomtatott könyvek cenzúráját a tanulmányi bizottság lássa el.

Az uralkodó 1783. március 18-án már ahhoz is hozzájárult, hogy az evangélikusok és a reformátusok együtt dolgozzanak ki olyan tervezetet, amely a tanulmányi rendelet vallási szabályaik megsértése nélküli bevezetését lehetővé teszi.³³ Ennek értelmében tanácskoztak júniusban a két felekezet küldöttei, illetve tették meg módosításaikat is.³⁴

A Darvas Ferenc 1783 augusztusában írott levelében foglaltak az uralkodó elképzeléseibe vetett bizalomról tanúskodnak: „*báró Prónay Gábor úrral, mind az iskolák dolgában való instantiák, mind pedig a panaszok alázatos bémutatását őfelségének beadtuk. Urunkat igen jó s vidám kedvében találtuk, 3 fertály órán felül kihallgatott bennünket őfelsége, igen kegyesen. Az iskolák dolgában előbeszélvén, hogy mi az alázatos kérésünk? hogy tudniillik ne kényszeríttessünk arra, amellyek vallásunk szabadságát érdeklik, az jó tanításnak módját változtatnák, és a mi tehetőségünkkel is össze nem férhetnének, s főképpen, hogy oscolaink pápista curatorok alá ne adattassanak, hanem azokra való vigyázás maradjon magunknál. Mindezekre őfelsége azt felelte, hogy nem látja okát, hogy az theologicumon kívül mért nem lehetne egyenlően tanulni mind az három valláson valóknak. Az vallásbéli tudományt pedig tanulja ki-ki úgy, amint akarja. Minden szavaiból őfelségének látni volt, hogy az iskolákat egyenlő lábra akarja állítani. Azt ugyan nem mondom, hogy az pápista directoroktól meg nem szabadulunk, de hogy normális iskoláinknak kell lenni, úgy látom, noha az directorok eránt is azt mondotta őfelsége, hogy azt akarná, hogy pápista oskoláknak is lennének protestáns directoraik, de erre megmondottuk, hogy az a rész nem is félhetne soha az protestáns directoroktól, de a mi állapotunk más. Erre aztán azt mondotta őfelsége, féltek, kentek, féltek... utoljára azszal végezte beszédjét: én mindeneben egyenlőséget akarok, többet kentek sem kívánhatnak.*”³⁵

Az uralkodó halála után az 1790-es években új szabályok születtek. Az 1791. évi 26. tc. még megerősítette II. József álláspontját és biztosította a két protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatát.

vármegye főispánja lett. 1810-ben az összes magyarországi iskola főfelügyelőjévé választották. A Prónayak története. Prónay Gábor a család acsai barokk stílusban épített kastélyához egy földszintes könyvtárpépületet is építtetett, amelyben a gazdag könyvanyagot és a levéltárat helyezte el. http://www.szegymagyarorszag.hu/magyar/oldalak/acsa_pronay_ujlak_kestely_gajarovolgy/ (Utolsó letöltés: 2017. november 14.). Báró Prónay Gábor tanulmányi igazgatót 1785-ben ott találjuk a besztekerbányai szabadkőműves-társaság mestertagjai között, de a páholy feloszlása után annak tagjai a pesti Nagyszívűséghez címzett páholy tagjai lettek. Abafi 1896.

³³ DmRERL B10-5

³⁴ Uo.

³⁵ TtREL I.8. Vallássérelmi ügyek. Darvas Ferenc 1783. augusztus 8-án, Bécsből keltezett levele. Darvas Ferenc a Helytartótanács három protestáns tanácsosa közé tartozott, Vay Józseffel és az evangélikus Podmaniczky József báróval együtt. Marczali 1907. 61. Darvas Ferencet (1740–1810) Taxner-Tóth Ernő is magasrangú királyi tisztviselőnek mondja (Taxner-Tóth 2015. 4. lábjegyzetben), akinek Magyar! Hajnal hasad... című versét 1790-ben egy bécsi magyar lapban megjelentették, pedig a szövege fenyegetőnek tűnt: „*Ha rendbe téssz Királyt, Grófot, Bárót, Papot, / Akékor le mentével ditsérbeted a' Napot.*”

A döntés előzményeihez tartozik, hogy a debreceni reformátusok vezetői is jól látták azokat a problémákat,³⁶ amelyeket Szathmári Paksi István tiszántúli református superintendens és 13 egyházmegye esperese beadványként küldött el az uralkodóhoz. Elsősorban az iskolák kormányzásának módját kifogásolta, amelyben a tiszántúli és inneni országgyűlési tábla javaslatai szerint világiak is szerepet kaptak volna, amely szerintük „a szentírással és az eddigi egyházkormányzási gyakorlattal ellentétes”. Ugyancsak tiltakozott az ellen, hogy a szuperintendensek kezéből kivegyék a cenzúrát és az egyházi és iskolai könyvek kinyomtatásának engedélyezését, s az előbbihez hasonlóan világiaknak juttassanak benne szerepet. Az iskolai alapítványokat szintén a superintendenciális consistorium kezében hagyná, amiként a házassági ügyek intézését is.³⁷ Hasonló értelmű volt az egyháztörténettel foglalkozó Sinai Miklós debreceni professzor és társainak (Héczeli Dániel esperes és Keresztési József egyházmegyei tanácsbíró) tárgyalása gróf Pálffy Károly kancellárnál.³⁸ Az 1790-es évet tárgyaló egyháztörténeti tudósítások egyértelműsítik, hogy Sinai több környékbeli prédikátorral együtt a budai országgyűlésre utazott, s az 1791. évi 26. articulus kiadása előtt az erdélyi fejedelmektől kapott privilégiumokat mutatott be, s a sérelmesnek ítélt felvetések ellen tiltakozott. A beadvány így függ össze Sinai utazásával és a püspök elképzeléseivel, amelyek befolyásolták a nevezetes 26. articulus tartalmát, amelyben a bécsi és a linzi békékre alapozva kimondták a két protestáns felekezet teljes vallásszabadságát, a templomok, iskolák, temetők szabad használatát.³⁹ A protestáns vallásra való áttérést nem tekintették bűnös cselekedetnek, a vegyes házasságok esetében a gyermekek a szülők neme szerinti felekezethez tartoznak, de fenntartották a megegyezés lehetőségét is, a protestánsokat felmentették a Szűz Máriára és a szentekre teendő eskü alól, s protestáns ügyekben mindenki saját egyházi hatóságai alá tartozott. Ugyancsak engedélyezték a saját tanulmányi rend kialakítását, könyvek nyomtatását és külföldi akadémiák látogatását is.⁴⁰

³⁶ Szathmári szuperintendens „Utasítása az esperesekhez és egyes lelkészekhez, hogy az iskolákról szóló hivatalos tudósításokat a római katolikus tanfelügyelőkhöz semmi szín alatt ne küldjék”, 1789. február 14. MPEIF, 4. (1873) 2. sz. 99–101.

³⁷ Minden területen a szuperintendens jogait védte, s a világiak bekapcsolódása ellen tiltakozott, ami nem egyértelműen pozitív hatású, s a javaslatok következményei Sinai Miklós sorsára nézve voltak negatív hatással. 1790. október 1-jei dátummal. DmRERL B10-6. A marosvásárhelyi születésű Szathmári Paksi Istvánt 1785-től választották református püspökké. Zoványi 1977.

³⁸ 1790. október 5-én, DmRERL B10-6. A külföldi egyetemeket látogató Sinait, aki a latin mellett görögül, németül és franciául is tudott, 1791-ben rövid időre (hat és fél hónapra) püspökké választották, de – a világiak egyházkormányzatban játszott szerepét visszaszorítani szándékozó elképzelései miatt – elmozdították onnan, s 1791-ben a korábbi generális nótáriust, Hunyadi Ferencet 224 egyházi és 201 világi szavazattal püspökké választották (1791–1795). Sinait a professzorságtól is megfosztották. *Historia ecclesiastica* című egyháztörténete, amelyhez óriási forrásanyagot gyűjtött össze, kéziratban maradt az utókorra (több helyen szétszóródva, s egy kötetben a Marosvásárhelyi Teleki Tékában). Egy része fordításban 1911-ben megjelent. A református kollégium érdekeit képviselve részt vett az 1790–1791. évi budai országgyűlésen. Szinyeyei 1896–1900. Sinai Miklós (1730–1808) reformációképéről legutóbb 2017 májusában Debrecenben, a Református Kollégiumban Szabadi István tartott alapos előadást „A reformáció emlékezete a kora újkori Magyarországon” című tudományos ülésen, ahol az elterjedt tévhitekkel szemben igazolta, hogy különösen a 16. századra vonatkozóan, Sinai alapvetően helyes, a kor európai színvonalán álló értelmezéseket tartalmazó egyháztörténetet írt. <https://mtabtk.videotorium.hu/bu/recordings/16766/sinai-miklos-reformaciokepe> (Utolsó letöltés: 2017. november 25.)

³⁹ Tóth 1812. 200–201.

⁴⁰ DmRERL B10-8

I. Ferenc azonban nem folytatta a protestánsoknak lehetőségeket adó politikát, ami szigorításokat eredményezett az 1791. évi vallásügyi törvények megvalósulásában. Ezzel magyarázható, hogy 1793 januárjában már nem a tervezett, hanem a megvalósult sérelmek adták a magyarországi protestánsok beadványának alapját. A katolikus papság ugyanis egyértelmű reverzálist követelt a vegyes házasságok esetén, tiltatta az áttérést protestáns vallásra, sőt a Helytartótanács ennek esetleges bekövetkezte esetén a nemeseket pénzbírsággal, a nem nemeseket börtönnel büntette. Hasonlóan bűnesetnek tekintette a Helytartótanács azt is, ha valaki protestáns könyveket ajánlott katolikusnak. Egyértelműen bizonyították, bár eredmény nélkül, hogy a fenti lépések ellentétesek az 1791. évi 26. törvénycikkkel.⁴¹ 1796-ban Teleki József a magyarországi protestánsok nevében ezért kért az uralkodótól védelmet a protestánsok számára, aki arról biztosította őt és rajta keresztül a protestánsokat, hogy tudta nélkül születtek a Helytartótanács protestánsellenes rendelkezései.

A fenti helyzet azt mutatja, hogy a század végére a debreceniek problémái és panaszai már nem a megszerzett kiváltság érvényesítésének következményei közé számítottak, hanem a reformátusok és evangélikusok országos konfliktusainak fontos összetevőivé váltak.

Klára Papp

Grievances of Religion in the 18th Century Debrecen

Debrecen got first into conflict with the leaders of the Catholic Church after gaining the Free Royal City title (1693). During the parliament of 1712–1715, both the legate of the chapter of Várad and Imre Csáky, the Bishop of Várad considered the possibility of *the moving in of the Catholics and the building and running a Catholic church and school* as the prerequisite of winning the title of Free Royal City. Based on the effective assistance provided by bishop Imre Csáky, the building of the church and the management of the school was taken over by Piarists. The Catholic church was built by 1746, and was sanctified by bishop Miklós Csáky.

As the monarch, Maria Theresa caused harm to the Reformed population in several fields. She banned the financial aid of the Reformed Church, the press, and the College, she limited, and during the Seven Years' War, banned the students from attending foreign universities which she also connected to the possession of a passport. Although only 3,4% of the city's population comprised Catholics, by 1776 she achieved that half of the 12-member council be appointed without election as Catholic members of the council. Besides appointing the Chief Justice (the only remaining right of whom was jurisdiction), she ordered the election of the mayor responsible for finance and administration, and one of these two leaders had to be Catholic.

During the reign of Joseph II, favourable opportunities opened for the representation of Protestant interests based on the tolerance regulation, and this tendency continued with the publication of the 26th law Article of 1791. During the parliamentary sessions,

⁴¹ Uo.

the Calvinists of Debrecen and its neighbourhood played a serious role in the law debate.

The above situation demonstrates that by the end of the century, the problems and grievances of the inhabitants of Debrecen became important ingredients of the country-wide conflicts of Calvinists and Lutherans.

Források

Levéltári források

DmRERL	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
B10	Ágensí levéltár. Acta Religionaria Varia (1599) 1721–1824. I–VIII. kötet.
C/64-4c2-1.	Ráday Pálhoz írt levelek 1711 után, 1711–1732.
HHStW	Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien
Károlyi-levelek	A Csáky család szepesmindszenti levéltára. Fasc. VII. No. 320. Károlyi Sándor levelei.
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
XV.26.	Missilisek gyűjteménye
TtREL	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár
I.8.	Egyházkerületi Levéltár iratai 1272–2007. Ügyviteli iratok.; Adattárak.
II.10.a 4. k.	A Debreceni Református Kollégium iratai. Acta Sedis Scholasticae Judiciaria, ab anno 1748–1756. (Kollégiumi törvényszék iratai. Törvényszéki jegyzőkönyvek.)
II.22.a 13.	A Debreceni Református Kollégium iratai. Kollégiumi alapítványok iratai 1615–1944. Rhédei-féle iratok.

Sajtóforrások

MPEIF	Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező
-------	---

Online források

A Prónayak története	http://acsa.univ.hu/pronayak/album/index.html
Szabadi 2017.	Szabadi István: Sinai Miklós reformációképe (konferenciaelőadás, elhangzott: „A reformáció emlékezete a kora újkori Magyarországon”. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században. Debrecen, 2017. május 18-20.) Online: https://mta.btk.videotorium.hu/hu/recordings/16766/sinai-miklos-reformaciokepe

Forráskiadványok

- Károlyi 1865. Gróf Károlyi Sándor önéletírása. Első rész. Kiadja: Szalay László. Pest, 1865.
- Takács (szerk.) 2015. Katolikusok Debrecenben 1715–2015. Szerk.: Takács József. Debrecen, 2015.

Szakirodalom

- Abafi 1896. Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1896. Online: <https://books.google.hu/books?isbn=6155180873>
- Balogh 1981. Balogh István: A központi kormányzések és az autonómia ügye. In: Debrecen története 2. 1693–1849. Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1981.
- Barcza (szerk.) 1988. A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988.
- Ifj. Barta 2015. Ifj. Barta János: Felekezeti állapotok Magyarországon a 18. század elején. In: Katolikus újjászületés Debrecenben. (Speculum Historiae Debreceniense 23.) Szerk.: Orosz István, Papp Klára. Debrecen, 2015. 37–50.
- Kováts 1981. Kováts Zoltán: A népesedési viszonyok. In: Debrecen története 2. 1693–1849. Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1981.
- Liszt–Sümeghy (szerk.) 1930. Debrecen katolikus múltja és jelene. Szerk.: Liszt Sándor, Sümeghy József. Debrecen, 1930. Online: http://pke.piarista.hu/system/files/field/edokumentum/2016/liszt-sumeghy_-_debrecen_katolikus_multja_es_jelene.pdf
- Málnási 1933. Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. Kalocsa, 1933.
- Marczali 1907. Marczali Henrik: Az 1790–91. országgyűlés. Bp., 1907.
- Molnár 2000. Molnár Antal: Keresztény egyházak (1526–1699). In: Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790. Szerk.: Szentpéteri József. Bp., 2000. 297–310.
- Rácz 2000. Rácz István: Protestáns patronátus – Debrecen város kegyurasága. Debrecen, 2000.
- Száraz 2015. Száraz Orsolya: Jezsuita népmissziók a váradi egyházmegyében a 18. században. In: Katolikus újjászületés Debrecenben.

- (Speculum Historiae Debreceniense 23.) Szerk.: Orosz István, Papp Klára. Debrecen, 2015. 51–64.
- Szinnyei 1896–1900. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1896–1900. Online: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/s-A6233/si-nai-miklos-A9899/> (Utolsó letöltés: 2017. november 25.)
- Taxner-Tóth 2015. Taxner-Tóth Ernő: Batsányi és a Martinovics-per. In: Kortárs Online, 2015. 5. sz. <http://www.kortarsonline.hu/archivum/2015/05/arch-batsanyi-es-a-martinovics-per.htm>
- Tóth 1812. Tóth Ferenc: A'helvétziai vallástételt követő túl a' tiszai superintendentziában: élt reformatus püspökök élete e jelen való időkig lehozva. Bp., 1812. Online: <https://books.google.hu/books?id=dKftQMwj2wQC>
- Zoványi 1977. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. Online: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2711>